

LUCRĂRI DE REPARAȚII, REFAČERI ȘI RESTAURĂRI LA MONUMENTELE ISTORICE DIN JUDEȚUL BACĂU (sec. XIX-XX)

IOAN OPRÎȘ:

Județul Bacău¹ a cuprins în veacurile trecute un număr mult mai mare de construcții de piatră și lemn, a căror valoare le-ar fi conferit azi calitatea de monument istoric². Asupra acestui însemnat fond cu valoare virtuală, de patrimoniu a acționat în veacurile trecute opera de păstrare, prin lucrări de reparații și refaceri, care de la 1892 — data înființării Comisiunii Monumentelor Istorice — primește girul științific impus de munca specializată a istoricilor, arheologilor, arhitecților și inginerilor ce-și leagă activitatea de respectivul for. În sensul acesteia, și în județul Bacău înregistrăm însemnate șantiere de restaurare, între ele amintindu-le, ca printre cele mai ample, pe cele de la mănăstirea Bogdana, bisericile „Precista“ (Bacău) și Borzești³.

O însemnată parte din vechile construcții de cult a fost durate și pe cuprinsul acestui județ din lemnul pădurilor de stejar ce-au acoperit altădată însemnate suprafețe. Altele, din vâlătuci de lemn, categorice de altfel des întâlnite în respectiva zonă. Din rîndul lor exemplificăm cu mai multe situații, importante atît pentru datele de ordin istoric ce privesc trecutul comunităților respective, cît și, într-un sens mai larg, al Moldovei⁴.

La Verșești (com. Berești-Tazlău) biserica de lemn cu hramul Sf. Dumitru fusese fondată la sfîrșitul veacului al XVIII-lea de comisul Dumi-

1 Pentru date mai largi, specifice, legate de monumentele mai însemnate din cuprinsul județului pot fi consultate ca izvoare următoarele lucrări: Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în „BCMI“ XVI, 1925; idem, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, în „BCMI“, XXI, 1928; idem, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933. De un ajutor prețios mai este N. Stoicescu, *Repertoriul localităților din Moldova*, București, 1974.

2 În lista monumentelor de cultură din 1950 (H.C.M. nr. 655) figurează pentru teritoriul actualului județ Bacău 82 obiective. În proiect de listă din 1986 — alcătuit de DEPCN — sînt înscrise — obiective.

3 Vezi la Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 41, 59, 64 și, pe larg, cu bibliografia la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 41-43, 93-94, 102-103.

4 Informațiile sînt rezultatul cercetării fondului arhivistic al C.M.I. (Comisiunea Monumentelor Istorice) în primul rînd a chestionarului trimis de aceasta în întreaga țară în anul 1921. Fondul în cauză, respectiv arhiva se prescurtează mai departe Arh. CMI.

Altul lansat de MCA, Dir. Cen a Cultelor, 1 ian. 1921, nr. 47167, 4 sub ministeriatul lui Oct. Goga izvoare din ideea că „România trebuie să capete „temelii puternice, pe care nici un dușman să nu le poată surpa“, în care sens „voim să ajutăm cu toată ardoarea educația sufletească a poporului“, căci, „ogorul este mare, munca e frumoasă, iar lucrătorii vor fi primiți cu toată dragostea, pe care o merită binele moral și natural“. Citind, printre rînduri concepția lui Oct. Goga, se mai preciza: „avem nevoie de un bogat material statistic și informativ. Ne-ar fi mare folos mici monografii, care să schițeze în linii generale viața fiecărei parohii.

tru Secară, fost cămăraș al salinelor de la Tîrgu Ocna (1790—1813). O piatră tombală, ajunsă treaptă de intrare înscria numele maiorului Martino „care am murit în mizerie dar n-am pătat sabia și ipoletul meu de infamia trădării de la 11 februarie 1859⁴”. Mai multe refaceri — 1852, 1868—1870, 1891 și 1921 — au alcătuit o fațadă diferită față de ceea ce trebuie să fi fost monumentul inițial⁵. La *Berești-Bistrița* două biserici de lemn amintesc despre densitatea de altădată a acestor monumente la Climești, biserica Sf. Nicolae (de fapt, o refacere din lemn și vălătuci de la 1892)⁶, iar la Berești, biserica Adormirii Maicii Domnului (sau biserica din Deal), și ea rezultat al unei refaceri în urma incendiului din 1779⁷, îndreptățește opinia preexistenței, de la începutul veacului XVIII a unui monument de lemn⁸.

Un edificiu nou sau înnoit de lemn se afla, din 1888, la Băhnășeni—Sărata, purtînd hramul Cuvioasei Paraschiva, și el desigur mai vechi⁹; altul, cu hramul Nașterii Maicii Domnului, la Pîrjol, era datat la 1770, prezentînd tipul cu pridvor lateral, învelitoare de draniță și pictură (2 straturi, ultima datată la 1860). Clopotul vechi, original, tîmpla de lemn probau suficient despre vechile așezări, monumentul ca atare fiind reparat în anii 1890—92¹⁰. Despre biserica de lemn cu hramul Sf. Gheorghe de la *Bîrsănești* știm că era de tip dreptunghiular, fără pridvor, se credea că are o vechime de 3 veacuri; o reparație din 1898 înnoia obiectivul; la Caracul, biserica Adormirii Maicii Domnului era tot un obiectiv de lemn, durat prin 1770, fiind ctitorită de familia Krupenski, fusese reparată, de asemeni, la 1898; în apropiere, la Brătești, cu același hram, un alt monument, cu abside laterale, purta însemnarea ridicării sale de starețul ieromonah Varlaam și popa Dumitru, date înscrise într-un pomelnic din 23 aprilie 1764. Reparațiile de la 1883, 1898 și 1918 nu au alterat aspectul original al monumentului¹¹.

Biserica Sf. Nicolae de la *Bibirești*, din lemn de stejar (13,70 m lungime), fusese edificată la 1812 — de cînd datează iconostasul —, ulterior fiindu-i alipită o clopotniță de zid; în 1904, ea a fost reparată; în satul vecin, *Ungureni*, un monument asemănător (14,20 m lungime), tot cu

5 Chestionarul înscris cărți de cult din pragul veacului XIX, și un clopot datat 1813, toate informațiile în Arh. CMI, Fond 5.10, Dosar Berești-Tazlău (Bacău).

6 În inventarul ei se aflau, între altele, un Apostol (1756), Mohtoelnic (1782), Liturghie (1794), Coaslev Mare (1797), ceea ce îndreptățește afirmația că respectivul edificiu era rezultatul unei refaceri tîrzii.

7 Însemnarea înscrisă pe o icoană „salvată” de la respectivul incendiu; iar Liturghier din 1754, Apostolul din 1756, liturghia din 1794 confirmă vechimea așezării.

8 Pentru ambele obiective, pe larg în Chestionarul din Arh. CMI, Fond 5.10, Dosar Berești-Bistrița (Bacău).

9 O dovedește un clopot donat de boierul Krupenski în 1791.

10 Ultimele monumente în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar nr. 10, Județ Bacău, vezi și Stoicescu, *op. cit.*, p. 647.

11 Date despre toate 3 bisericile în Arh. CMI, fond 5.02, Dosar Bîrsănești—Bacău. Interesante ni se par cărțile vechi, între ele traduceri tipărite la Carlovitz sub mitropolitul Ștefan Stratimirovici. Pentru Caracul și Brătești, vezi și Stoicescu, *op. cit.*, p. 157, 123.

clopotniță alipită, are scrijelat pe ușă și iconostas anul 1754, când acestea s-au făcut de lemnarul Radu ¹².

Răducanu Botezatu ctitorește la 1810 biserica cu hramul Adormirii Maicii Domnului de la *Brățila de Jos*; monument tăvănit, are catape-teazma pictată în 1874 și un pridvor adăugat în 1909 ¹³. În 1936 monu-mentul necesita lucrări de restaurare ¹⁴. La Brățila de Mijloc briul de jur împrejurul monumentului, chenarele la ferestre și timpla de lemn probau ipotetic existența monumentului din 1690 (dată scrisă în slavo-nă); în 1912 o lucrare de restaurare întărea obiectivul. Alături, la Brățila de Sus alt edificiu de lemn era datat în 1826, an când a fost și zugrăvit, în 1860 făcându-i-se o cloptoniță nouă iar în 1904 punându-se piatră la podele ¹⁵.

Monument de lemn de stejar, biserica de la *Dărmănești*, de formă dreptunghiulară, datat (pe ușă bisericii) 1771, avea încă la 1921 pridvor înfundat și timpla de lemn contemporană. În 1874 fusese prelungit cu 6 m, interiorul fiind tăvănit, în 1866 și 1921 fiind reacoperită. De starea ei funcțională se preocupa în 1946 Șt. Balș, care întocmește devizul (26 000 000 lei) privind supraînălțarea turlei și restaurarea monumentu-lui ¹⁶. Alt obiectiv de lemn, biserica Sf. Voievozi de la *Săcuieni*, edificată în 1733, de plan triunghiular, cu pridvor și timplă de lemn, fusese ctito-rită de răzeșii locului, în 1885 reparațiile o repun în circuit ¹⁷. La Buhoci, monumentul de plan poligonal, fusese adus în 1800 dintr-o localitate, păstrându-se bine ¹⁸.

Biserica de la *Rusăești*, cu hram Sf. Voievozu, tot de lemn, cu abside laterale poligonale, fusese zidită în 1814 de săteni; avea pridvor fără stâlpi. În 1895 o refacere adaugă noi elemente, în 1938 necesitând restau-rare — operă ce o patronează Eugen Demetrescu, director al Timbrului din Consiliul de Miniștri ¹⁹. La *Brănești* un alt monument — cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan — era datat la 1644, fiind opera comunității; Horia Teodoru care îl cercetează în 1932, în urma sesizării că era pornit „cu desăvârșire spre ruină, îl consideră nu numai cu „înfățișare pitoreas-că“ dar face și următoarele constatări: „singurul element interesant este particularitatea cunoscută și în alte părți (de exemplu biserica de lemn din Drăgușenii de Sus din același județ) ce avea pronaosul în formă

12 Ultima este în 1889 reparată. În 1903—1904 i se pun tălpi noi de lemn. În 1904 fiind și zugrăvită. Ambele monumente sînt prezentate în Arh. CMI, Fond 5.04, Dosar Leca—Bacău, cf. și Stoicescu, *op. cit.*, p. 71.

13 În „An. Casei Bisericii“, 1909, biserica figurează ca edificată la 1784—86. Vezi la Stoicescu, *op. cit.*, p. 123.

14 În inventarul monumentului se afla în 1921 un clopot (1822) între cărți, un Triod tipărit la Buda în vremea lui Francisc I, cf. loc. cit., Fond 5.04, Dosar Brățila—Bacău.

15 Ibidem.

16 Loc. cit., Fond 5.03. Dosar Dărmănești—Bacău, la Stoicescu, *op. cit.*, p. 247.

17 Idem, Fond 5.03, Dosar Săcuieni—Bacău.

18 În inventar un clopot din 1831 și O icoană din 1832 dăruită de „Petru Ră-dău, soția sa Maria și fiii Ion și Vasile“, cf. loc. cit., Fond 5.03, Dosar Buhoci—Bacău și Stoicescu, *op. cit.*, p. 134.

19 Proiect de restaurare întocmit de Șt. Balș, vezi loc. cit., Dosar Poduri—Bacău; Stoicescu, *op. cit.*, p. 732.

poligonală, ca și altarul. Partea cea mai veche este corpul bisericii, fără dată²⁰. Multe alte monumente de lemn oferă constatarea efectuării unor lucrări în timp.

Așa la Letea Nouă — Bălțata, biserica Nașterea Maicii Domnului era durată prin 1830, fiind ctitoria lui Marin Schimonah și Bucur cu soția sa, Acsinia, în 1896 suferind o transformare; la Dealu Nou, deși data abia din 1903, era vizibil că înainte fusese un alt obiectiv de lemn do-vada făcînd-o clopotul din 1790 și Cartea veche. La Poiana, biserica Sf. Dimitrie suferise și ea adăugiri — de 7 m — în 1918²². Biserica Sf. Voievozi de la Asău fusese adusă din Bucușești, cătunul Buda, icoanele și timpla fiind date în 1847; lângă Bogdănești — biserica din Tețcani era și ea veche, G. Sterian constatînd că are „interes artistic, prin chenarele de la ferestre, de la ușă și capetele de la cei doi stâlpi interiori“, ca și prin timpla de lemn; în 1928 ea necesita dificile lucrări de reclădire datorită alunecării terenului²³.

O serie de obiective arhitectonice de zid pot adăuga noi date celor de care istoricul fenomenului local are nevoie.

O biserică de cărămidă, cu hram Sf. Ioan Botezătorul, fusese ridicată la Bacău sub chir Gherasim, episcop de Roman, între 1806 și 1812, cum se nota în pisania datată la 29 august 1813. Unele lucrări de reparații se făcuseră în 1896, 1914 și după cutremurul din 1940. Pe ultimele le recepționează St. Balș, constatînd slaba lor calitate²⁴. O clădire „măreată“ era considerată biserica Adormirii Maicii Domnului de la Orașa Mare. Ctitoria comisului Iordache Rosetti (1793—1800) fusese restaurată în 1913—1919, repictată în 1918, în 1942 avînd urgente nevoi de intervenție²⁵. La Cotumba biserica coborîrea Sf. Duh, zidită în 1771, era la data completării chestionarului (1921) o ruină, în urma bombardării ei de către trupele germane, sătenii cerînd ajutoare pentru restaurare²⁶.

Ctitoria jupînesei Safta, fiica hatmanului Vasile Rosetti, a lui Emanoil Bogdan, Anica și Eremia biserica de la Bogdănești (hram Sf. Ioan Botezătorul) fusese ridicată la 1778, avînd în juru-i curtea boierească. În 1918—20 au fost făcute aici importante lucrări de restaurare, continuate într-o manieră considerată condamnată — supraînălțarea pardoselei —

20 Monumentul suferise cîteva transformări: în 1827 i s-a adăugat un pridvor închis pe nord. în 1908—1909 o clopotniță. Devizul de restaurare semnat de H. Teodoru în 1932 propunea 110.000 lei, cf. loc. cit., Dosar Poduri—Bacău.

21 Idem, Fond 5.02, Dosar Letea Nouă—Bacău, Stoicescu, *op. cit.*, p. 68, 200.

22 Monument ridicat în 1814 de Erei Avram, Costachi, Anastasia, Nechita și Ioan, clopot din 1812 și o Evanghelie datată 1742 și tipărită sub Mihai Racoviță, în loc. cit., Fond 5.02, Dosar Valea Rea—Bacău.

23 Idem, Referat G. Sterian nr. 178/1928 în loc. cit., Dosar Bogdănești Oituz—Bacău. Lui i s-au încredințat și lucrările de restaurare de la m. Cașin, Neamț și Sf. Ion din B., Neamț, la propunerea lui N. Ghica în 1926 la Stoicescu, *op. cit.*, p. 32.

24 Idem, Fond 5.06 Bacău, Dosar nr. 5 și la Stoicescu, *op. cit.*, p. 42.

25 Monumentul avea clopot din 1791, icoanele timplice fiind donate de „cuconul Ștefan Rosetti la 1799 iulie 15“, cum era scris pe o icoană cu Maica Domnului. În 1821 fusese prădată de turci, toate în Arh. CMI, Fond 5.02, Dosar Valea Rea—Bacău.

26 Loc. cit., Fond 5.04, Dosar Brusturoasa—Bacău. Vezi la Stoicescu, *op. cit.*, p. 218.

(aprecieri St. Becu) în 1927, 1930, 1940—42²⁷. La Asău—Apa, monumentul — fost schit de călugări — ridicat în 1823 de 19 ieromonahi, împodobit cu un pridvor de piatră cioplită, fusese reînnoit (și la pictură) în 1908²⁸, iar cel dle la Letea — Sfinții Voievozi — (edificat în 1802, cu clopot din 1827), a fost reparat în 1894²⁹. La Berești, biserica Sf. Voievozi, din cărămidă, a fost refăcută probabil în 1858, întrucît pe catapetează, se citea data 1793 iar între cărțile vechi vigurau un Octoih din 1706³⁰.

Următoarele date pe care le prezentăm expun cazul unui monument a cărei restaurare a întrunit vii discuții biserica „Precista“ din Bacău. Declarată ca monument istoric din 1907, acest așezămint care în 1820 se găsea în plin cîmp, fusese întărit la 1491 de Alexandru voievod, fiul lui Ștefan cel Mare (cum precizează pisania)³¹. În decursul vremii mai multe intervenții cauzate de cutremure, incendii și efectul intemperiilor au produs unele schimbări în înfățișarea monumentului. Cea mai însemnată a fost în 1854, cum atestă inscripția grecească pusă deasupra ușii de intrare „Nilus fiu prea vestit al muzelor mărețe a construit cu mari osteneți un templu de o frumusețe rară și de o mare admirație a închinării, iar opera sa a ajuns la capăt toți dăruind pentru săvîrșire, iar el primind cu bucurie însărcinarea lucrării. În luna august 1854“³². Se mai făcuseră unele reparații în 1871, 1884 — cînd este reacoperită și pardosită —, 1890 — montarea unei pardoseli de stejar —, 1919 — reparată învelitoarea; Comisiunea Mon. Ist., sesizîndu-se de starea obiectivului, îl trimite în 1924 pe arh. Gh. Lupu să îl cerceteze iar cu operația de restaurare îl însărcinează pe unul din cei mai buni specialiști ai vremii, arh. G. Sterian³³. Acesta — în 1924 funcționînd ca director al Școlii Normale din Bacău — este o personalitate proeminentă în specialitate, cu idei și concepții precise, în acord cu tezele restaurării istorice³⁴.

27 După cutremurul din 1940 beneficiază de un fond (40 000 lei) pentru restaurare; alte date în loc. cit., Fond 5.03, Dosar Bogdănești-Oituz—Bacău și la Stoicescu, *op. cit.*, p. 95.

28 Idem, Fond 5.01, Dosar Asău—Bacău.

29 Idem, Fond 5.02, Dosar Letea Nouă—Bacău, Stoicescu, *op. cit.*, p. 535.

30 Idem, Fond 5.10, Dosar Berești-Bistrița—Bacău. Biserica fusese ctitorită de Hagi Călin. Vezi și Stoicescu, *op. cit.*, p. 68-69.

31 Vezi V. Drăghiceanu în „BCMI“ IV, 1911, fasc. XV, p. 152-159, iar la Stoicescu, bibliografia completă.

32 Cf. Arh. CMI, Fond 5.03, Dosar Precista—Bacău.

33 Vezi articolul nostru, *Evoluția conceptelor de conservare și restaurare a monumentelor istorice* în Rev. Muz. Mon., Seria M.I.A. 1982, I, p. 8-9, G. Stoicescu este autorul unuia din primele studii serioase *Despre restaurarea monumentelor istorice la noi și în străinătate*, 1889, Iași.

34 Le notăm numai pe cele moral-etice referitoare la *Considerații asupra clădirii și restaurării bisericilor lui Ștefan cel Mare* (mss., în loc. cit.): „De cite ori ne aflăm în fața unei biserici a lui Ștefan cel Mare... avem cu adevărat conștiința că ne găsim în prezența unui lăcaș de rugă și a unui adăpost sufletesc, care fără a ne strivi prin enormitatea și grozăvia lui ca catedralele gotice, totuși ni se pare falnic, și sfînt... A nu cerceta cu toată răvna, a nu restaura cu sfințenie cele mai importante monumente ale lui Alexandru cel Mare, a lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș, ar fi nelegiuit, fiindcă ele sînt cea mai scumpă moștenire a trecutului nostru, și orice s-ar spune, tradițiunea celor patruzeci de biserici zidite într-o domnie de patruzeci și șapte de ani, vor rămînea ca un fapt fără seamăn în analele Țării și în istoria arhitecturii și ne îndreptățesc a ocroti această moștenire cuvioasă și de artă, pe care ne-a lăsat-o cei mai mari domni ai Țării Moldovei“

Deși la proiectul lui Sterian, poporenii protestau în 1925, arhitectul se va ocupa direct, chiar și după 1929 când funcționează la Primăria din Tg. Mureș în calitate de consilier tehnic, de toate aspectele legate de lucrare³⁵. În special, despre biserică, Sterian considera că „merita să fie clasificată printre cele mai frumoase, cele mai complete și mai bine păstrate din clădirile înălțate de marele domn al Moldovei“ iar despre restaurarea ei preciza „înțeleg să o fac fără a mă atinge de materialul vechi, pe cât se poate, mulțumindu-mă a repara, consolida, rostui și mărginin-du-mă a înlocui materialele vechi prin altele mai noi numai în locurile unde ele lipsesc, sau unde sînt într-o stare de dărăpănare, care nu prezintă rezistența suficientă, fie în punctul de vedere constructiv, fie față de intemperii... Voi evita să dau Precistii aspectul unei clădiri nouă și mă voi feri din principiu ca să dau loc acestui echivoc, din contra, voi căuta ca toate părțile vechi, autentice să fie puse în evidență și să se deosebească clar, de cele restaurate sau refăcute“³⁶. Lucrările pe care le proiectează arhitectul prevăd „dărîmarea acestei clopotnițe care se impune pentru descărcarea clădirii și oprirea crăpăturilor care se agravează din zi în zi... zidul exterior dinspre miazăzi... trebuie restaurat și rostuit fiindcă a-l lăsa prea mult timp în starea actuală, adică expus la temperii sic!, este a înlesni deteriorări grave. Învelitoarea care să fie refăcută din nou, precum și cornișele de sub streșină pentru a împiedica și opri infiltrațiunile apelor... Turla de deasupra naosului cu învelitoarea ei, turla care poate fi refăcută posterior, în parte, trebuie studiată și reparată provizoriu pînă ce se va proceda la o restaurare îngrijită... Trebuie neapărat refăcute complet toate ferestrele...“³⁷. Din asemenea perspectivă autorul proiectului și diriginte de șantier totodată, folosind antrepriza lui Luigi Sartori și Sante Paveghio, operează refaceri la turnul pantocrator, dărîmă clopotnița de peste pronoas și pridvorul adosat în 1854 (?)³⁸. El acordă o atenție tot atît de mare ansamblului, apreciind că „după părerea mea, atît decorațiunea cît și mobilierul trebuie să păstreze legături cu restul clădirii fără a se feri de a arăta că sînt lucrări din nou“³⁹. Referitor la frescă, considerînd-o că „însemnează o epocă de tranziție care se leagă încă îndestul cu tradiția atonică (sic!) ca să merite a fi păstrate“, G. Sterian îi scria astfel lui G. Balș⁴⁰. Restaurarea frescei și pictarea din nou a edificiului se încredințează băcăuanului C. Em. Ionescu⁴¹. Asupra proiectului acestuia referea I. Mihail la 13 VII

35 Fondurile acordate de CMI între 1924—1929 sînt de 200 000 lei anual.

36 Idem, loc cit., ?

37 Memoriu G. Sterian, 7.III.1924 în loc. cit. El este discutat rapid, în 13.III., de Comisiune, avînd în vedere calitatea de membru corespondent al CMI pe care o avea autorul.

38 Devizul lucrării, considerat de Sterian ca provizoriu — sub rezerva cercetării —, s-a ridicat la 524675 lei, cf. loc. cit.

39 Idem, loc. cit.

40 Scrisoare 16.IV.1924, în loc. cit.

41 Absolvent al Școlii de Artă Frumoase, avea în 1932 o vechime de 25 ani „de profesie cinstită“ și „7 suflete“ în întreținere, cum reiese dintr-o scrisoare către Gh. Balș, cf. loc. cit.

1931 : „se va ține seamă la execuția pieturii noi ca efectul decorativ să reiasă din dispoziția maselor de culoare iar nu din a ornamentației care va fi subordonată ansamblului“⁴². Restaurarea monumentului rămâne mereu în atenția Comisiunii : în 1934 St. Balș întocmea devizul pentru construirea noii clopotnițe și amenajarea terenului înconjurător. Cu acea ocazie se preciza că „nu se admite plantarea florilor în iarba din jurul bisericii, aceasta necadrându-se cu un monument istoric mult mai bine pus în valoare în acest caz de verdele gazon lui“⁴³. Mai mult în 1935, proiectul însera și o sală-muzeu care să oglindească istoricul monumentului. Autorul noilor lucrări, St. Balș, descoperea tot atunci vechea dușumea din cărămizi smălțuite, în 1936 este construită casa parohială, alte lucrări — trotuar, amenajări exterioare — continuând pînă în anul 1939. Cutremurul din 1940 aduce noi nevoi de intervenție, între care G. Steirian constata crăpături în zidul din naos, la arcul mare de la pronaos, la cheia acestuia ș.a.⁴⁴, dar acestea sînt reduse și dovedesc solicitarea operei restauratorului.

Una din cele mai impresionante mănștiri moldovenești, cea de la Bogdana, ctitoria marelui logofăt Solomon Bîrlădeanu⁴⁵ care se afla de la un cutremur din deceniul ultim al veacului al XVIII-lea, dărîmată, a comportat de cîteva ori intervențiile restauratorilor⁴⁶. La 2/15 martie 1922 Episcopia Romanului cerea ministrului artelor efectuarea reparațiilor (ilegale) care au fost oprite și zădărnice de către un domn arhitect al Domn-ei voastre, pe motivul că numita mănăstire este declarată monument istoric⁴⁷, lucrări începute în 1919⁴⁸. Situația monumentului îl impune din nou în 1930, cînd episcopul Lucian îi scria lui Nicolae Iorga că monumentul este „într-o stare care reclamă imperios atențiunea noastră. Acoperămîntul e putred, crucile stau aplecate din cauză că piedestalurile au putrezit și ele. Păreții, atît în afară cît și înăuntru au nevoie de reparații. Însăși pictura trebuie revăzută. De asemenea arhondaricul și chiliile călugărilor au nevoie de serioase reparațiuni“⁴⁹. O revenire, după 2 ani, arăta învățatului diriguitor al Comisiunii Mon. Ist. că „ne obligăm a nu schimba absolut nimic din firidele, brîiele și celelalte forme arhitectonice existente, ci doar să refacem tencuiala coșcovită și la urmă

42 Referat nr. 810/1931. În referatul nr. 370.8.VII.1932 tot el cere curățirea cu miez de plîne și folosirea caseinei. În 22 oct. 1933 I. Mihail recepționa lucrarea apreciînd-o ca satisfăcătoare, cf. loc. cit.

43 Adresa CMI nr. 754, 28.VII.1934, în loc. cit. Devizul Șt. Balș însuma 350.000 lei.

44 Devizul întocmit în 1942 însuma 40.000 lei cf. loc. cit. În 9 dec. 1945 un alt cutremur, cu influențe locale, afecta edificiul redescoperindu-i fisurile, cum constata delegatul CMI, Șt. Balș.

45 Monumentul funerar al ctitorului se află aici (1680) ca și cel al lui Ion Cantacuzino (1692), fost logofăt de al doilea în Sfatul Moldovei ; ultimul ilustrat fiind de un frumos epitaf în versuri (în cirilică și românește) și al căpitanului Mateiu Lepădat (1684), cf. loc. cit, Chestionarul 1921.

46 Nunumai obiectivul ca atare, ci și zidurile înconjurătoare (470 m) prevăzute cu metereze și 4 turnuri de colț erau distruse în mare parte în 1921, ibidem.

47 Adresa nr. 425 2/15 III 1922, în loc. cit.

48 Adresa nr. 123 9 I 1930, idem.

să văruim total biserica în afară⁴⁹. Răspunsul pozitiv, constând în ajutor concret, (devizul total de 1.009.000 lei aparține lui St. Balș), se materializează în repararea acoperișului, șindrillirea acestuia, reparația pereților exteriori, subzidiri pentru a mări rezistența. Ca efect, beneficiarul nota „cu dragoste vă împărtășim viile noastre mulțumiri pentru bunăvoința pe care ne-ați arătat-o⁵⁰. Un nou deviz de reparații datează din 1939 și aparține tot lui St. Balș 60.000 lei pentru biserică, 90.000 lei pentru stăreție și 130.000 pentru clopotniță și zidul înconjurător. După cutremurul din 1940 turla și corpul bisericii necesită, din nou intervenții, acestea fiind terminate în 1942 și fiind efectuate de zidarul Zambisa Rozolino din Tîrnu Ocna (valoare 71.810 lei)⁵¹.

Biserica domnească de la *Borzești*, purtînd hramul semnificativ de Buna Vestire, s-a zidit cum este bine cunoscut de Ștefan cel Mare și Alexandru voievod, întru ruga sie-și și întru pomenirea sfînt-repoșaților moși și părinți ai lor⁵² între 9 iulie 7001 și 12 oct. 7002 (1493—1494⁵³. Închisă din anul 1894, datorită stării precare de păstrare, Comisiunea Mon. Ist. intervine în 1904 și efectuează o primă operație, acoperind-o. Din „banii comunei“, în 1924, se fac alte reparații la bolți, fațade și un trotuar în jur, sub antrepriza meșterului italian Belli Paolo. Un comitet local adună fondurile necesare continuării acestora întrucît biserica „nu-și deschide ușa sa decît rareori, pentru vreun străin ce vrea s-o viziteze⁵⁴. Vremurile vitrege pentru finanțarea unor asemenea lucrări amină mereu un proiect concret și deschiderea unui șantier de restaurare, monumentul găsindu-se, în 1931 — cînd Comisiunea Monumentelor Istorice îi seria Episcopului Lucian, ècomplet neîngrijită, cu ușile deschise, copiii satului jucîndu-se în această biserică rămasă de la Ștefan cel Mare⁵⁴. Constatînd trănicia edificiului, St. Balș — vizitîndu-l în 1939 — propunea restaurarea ferestrelor, a paramentului, lucrări care debutează în anul următor fiind finanțate de săteni (12.071 lei) și județ (20.000 lei, conduse de antreprenorul V. Zambone⁵⁵. Din 1933, apoi între 1936 și 1938, șantierul avansează, dar se constată unele nereguli „1. Ușa de stejar a fost vopsită în culoare de ulei în loc să fie uleită cu ulei de în curat. 2. În fațada Nord s-au făcut ici-colo rostuieli cu mortar de var curat fără a se amesteca cu ciment și culoare astfel încît s-a petat parametrul cu pete albe. 3. Rostuitul cărămizilor s-a făcut cu ciment curat în loc să se amestece cu var pentru a obține o culoare mai deschisă. La altar nu s-a cojit tencuiala formînd fondul ocnițelor false făcute de antreprenor în 1934“. În 1938 Mircea Cancicov, ministrul de Finanțe acordă 960.000 lei

49 Lucrări impuse de o formă care descoperă, în vara lui 1932, edificiul, vezi adresa Episcopiei Romanului nr. 4226 9.VII.1932, în loc. cit.

50 Scrisoare Episcopia Romanului, nr. 5119 12.IX.1932, în loc. cit.

51 Fonduri puse la dispoziție de mănăstire, cf. loc. cit.

52 Cf. Chestionarul în Arh. CMI, Fond 5.04, Disar Borzești Bacău

53 Ibidem.

54 Adresa nr. 51 20.I.1931, în loc. cit.

55 În ziarul „Epoca“ din 28.VIII.1934 se semnalau lucrări neautorizate, pe care N. Iorga le oprește telegrafic, trimițîndu-l pe Șt. Balș, la fața locului. În realitate, șantierul, avansînd anevoios, respecta, în linii generale indicațiile arhitectului,

pentru restaurarea complexului (inclusiv construcția școlii din localitate), urmînd ca să se ridice o clopotniță, o casă parohială, terasă cu scări și să se menajeze terenul din jur. Soarta monumentului ajunge în atenția publică⁵⁶. Din nou, prin St. Balș, Comisiunea reia eforturile de a repune obiectivul într-un circuit științifico-cultural normal. Acest specialist, de pe atunci o somitate — care ulterior va ilustra prin sute de lucrări un profesionalism și o dragoste față de monumente, rar întîlnite — se îngrijește de bunele rosturi ale monumentului de acordul clădirilor noi din jur cu acesta, de aranjarea terenului etc. În acest sens, el intervine la prefectul județului apreciînd că „Este o mare greșeală de a se izola complet un monument lăsîndu-l în mijlocul unui spațiu gol fără nimic care să-i dea scară”⁵⁷. Proiectul era de o mare complexitate el vizînd vechiul rătăș și casele domnești „cu ruine de preț pentru arheologia românească” și care constituiau „grădină de zarzavat în stăpînirea unor străini”⁵⁸. Ca o consecință, prefectura județului acorda 3.500.000 lei pentru Borzești. Era și timpul pentru că biserica „este o paragină avînd nevoie de reparațiune generală”⁵⁹, stare la care contribuise mult și cutremurul din noiembrie 1940. Cercetarea la fața locului a stării obiectivului o face H. Teodoru, lucrările fiind realizate din 1943 sub antrepriza lui Mihai Holuban și continuînd pînă în 1945, după devizul și sub îndrumarea lui Șt. Balș⁶⁰. Ele au constat din refacerea cupolei pronaosului spre vest, consolidarea peretilor și a podului cu tiranți, umplerea crăpăturilor, retencuieli, efectuarea unei centuri de beton la nivelul podului, consolidarea absidei altarului, pictură interioră și mobilier (ultimele costînd 2.000.000 lei).

Pînă la mici detalii restauratorul prevedea elementele „inlocuirea blocurilor de piatră cioplită crăpate în interior la nașterea arcurilor, la arcurile ferestrelor și la arcurile din interior. Blocurile noi vor avea forma și dimensiunile celor vechi, care se vor scoate cu cea mai mare îngrijire pentru a nu se aduce stricăciuni la muchiile blocurilor vecine”, sau „Racordarea cu zidăria veche se va face cu cea mai mare grijă, țesîndu-se împreună cele două zidării, cărămidă cu cărămidă”; „În locurile unde se mai păstrează urme din vechea tencuială cu zugrăveală imitînd cărămida, se vor păstra acestea cu cea mai mare grijă... Tencuiala nouă va urma linia neregulată a acestor rămășițe, fără a trece deasupra”.

56 În „Curentul” din 31 VII și 2 VIII, 9 VIII 1939 articole semnate de C. Sturzu, sub titluri „Salvați Borzeștii” și „Importante mărturii istorice la Borzești” în-criminau nepăsarea și tărăgănarea unei decizii hotărîte, numind biserica „schilod de drum”, pe cire „a văzut-o cine a poftit, a gospodărit-o cine a vrut, a curățit-o cine a dorit!”.

57 În acest sens se oprește tăierea arboretului, cf. adresa CMI nr. 2973 16.XI.1938, în loc. cit. În 1942 CMI îl trimite pe arh. Rebhun pentru amenajarea curții.

58 Adresa Secretarului general al Frontului Renașterii Naționale nr. 605/1940 către CMI, în loc. cit.

59 Adresa Episcopului Romanului către CMI nr. 4538 29.VIII.1941 în loc. cit.

60 Fondurile concrete pentru monument sînt: 500 000 lei de la Prefectura Bacău, 300 000 lei de la CMI și 100 000 lei de la Fondul pentru cutremur, cf. în loc. cit. În 1945 la recepție, ele însumau 4,5 milioane lei.

Cărămizile și discurile smălțuite vor fi făcute de un specialist, sub controlul arhitectului „Smalțul va fi pus pe un strat foarte subțire de pământ alb, care se va obține prin înmuierea și scoaterea imediată a formei încă narse. Pentru obținerea culorii, se vor întrebuița tonuri simple după procedeul țărănesc. Piatra la ferestrele pronaosului urma să fie din Cîmpulung Muscel sau Ciucău Zastavna, iar cea de la trotuare de la Tîrgu Ocna⁶¹. Altă serie de lucrări, ultimele, încep în vara anului 1951 „prin munca voluntară a poporului“, monumentul îmbrăcînd definitiv haina înnoirii și reintrînd prin sărbătoare, la 6 iulie 1952, acolo unde oamenii și Istoria îl așează pe drept⁶².

Cîteva cazuri reflectînd tot atîtea acte culturale în procesul confruntării monumentelor cu timpul și cu oamenii, la atîta s-ar putea rezuma sensul articolului de față. Fiind vorba însă de însemnele noastre istorice, de felul în care ele au fost păstrate și îngrijite, sensul se lărgeste. În virtutea cuprinsului său, cu exemplele pe care opera de rostuire și de bună păstrare le oferă într-un județ cu tradiție și osîrdie a unor canari de bună aducere aminte, îndemnurile nu ne lipsesc.

LES TRAVAUX DE RÉPARATIONS EST RÉSTAURATIONS AUX MONUMENTS HISTORIQUES DU DISTRICT DE BACĂU (XIX—XX-ÈME SIÈCLE)

R é s u m é

Le district de Bacău comprends une multitude de monuments historiques et d'art dont l'histoire reflet. d'une grande mesure, les particularités du développement social-économique et culturelles dans les limites moldove et general roumains. Juste ce qui constitue l'objective de cet article de surprendre par le moyen de l'oeuvre, par conservation-restauration et protection dans le période du milieu du XIX-ème siècle et les annés toute prochain de la deuxième guerre mondiale. Les monuments sont des important composant de la culture romaine Soit que les travaux des restaurations ont été fait aux grands monuments de Borzești ou Bogdana, soit qu'ils été effectués aux monuments les villages du district de Bacău, ils reflètent le soin des communautés et du village roumain pour conservation des traces de l'histoire nationale.

61 Pentru toate în Antemăsurătoare-deviz, anexă la temeiul nr. 3323/1943, semnat de Șt. Baș, avizat de H. Teodoru.

62 Această ultimă restaurare a comportat 627.691 lei, lucrîndu-se prin meșterii M. Hulugovici și D. Monte Giuseppe, cf. Adresa Parohiei Rădăuți—Onești către CMI, nr. 48 12.VI.1951, în loc. cit.